

The article deals with the functioning of phraseological units in a literary text, namely the study of contextual author's transformations of phraseological units. Based on modern Czech prose discusses and analyzes the different types of transformations of phraseological units, which are used to update the language of fiction.

Key words: phraseological unit, artistic text, contextual transformation.

УДК 821.161.2

Володимир ПОДРИГА

МОВНО-ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ ЛОКАЛЬНОГО МІКРОКОСМУ У ТВОРАХ ЮРІЯ ВУХНАЛЯ

У статті розглядається проблема створення мовно-художньої моделі локального мікрокосму у творах Юрія Вухналя. Письменник, змальовуючи образ сучасного собі сільського життя, увиразнив його відповідними лексемами, за допомогою яких не лише позначив реальні топоси (вулиця, двір, хата) об'єкти (піч), предмети (чапля), а й акцентував на дусі часу, відтінюючи його новотворами, іншомовними словами. Користуючись засобами гумору, оповів про некультурного парубка, який веде аморальний спосіб життя пристосуванця.

Ключові слова: модель, мікрокосм, лексика, топоси, твори, гумор.

Мовно-художня модель світу, представлена у творах українських письменників має свої особливості, пов'язані передовсім з національно-хліборобським способом світосприймання, світорозуміння та світовідображення.

Особливо чітко її окреслено у творах українських гумористів 1920–1930 років, які жили в умовах кардинальних змін суспільства, розімкнення закритого сільського середовища, формування психології робітничого класу в нашій країні, а також виродження господаря-хлібороба, порушення природного способу буття народу, що, звичайно ж, призвело й до зміни світосприймання.

Усі названі вище процеси знайшли своє осмислення в художній літературі. Так, наприклад, проблеми того часу – ледарство, пияцтво, легковажність, бешкет – змальовані в гумористичному циклі Юрія Вухналя «Життя й діяльність Федька

Гуски», що свого часу був надзвичайно популярним, а тому передруковувався багато разів.

Варто додати, специфічне бачення світу, зумовлене способом життя, сприяло тому, що літератор зміг змалювати свою добу в усій повноті, передавши її дух, притаманні риси. Цьому сприяла й обдарованість гумориста, про яку його сучасники заговорили одразу після виходу перших творів. Це сталося 1925 року, коли в журналі «Плужанин» побачила світ гумореска «Ура!»

А ось як про талант сміхотворця відгукнулися видавці його творів за кордоном, характеризуючи непересічну постать митця: «Вухналь зійшов з літературного життя ще дуже молодим, і нам здається, що коли б його письменницька діяльність не була так трагічно перервана, то він виріс би в одного з найбільших українських гумористів. Його кольоритний і плястичний гумор, незрівнянний у нашій пореволюційній літературі, та тонкий психологізм і глибокий соціальний зміст образів виносить творчість Вухналя далеко за рамці звичайної гуморески» [5, с. 3–4].

Український письменник Юрій Вухналь (справжнє прізвище – Іван Дмитрович Ковтун) народився 5 жовтня 1906 року в селі Чернобайка на Харківщині. Його світогляд формувався в сільському середовищі, серед ровесників-гімназистів Куп'янська, які також були вихідцями з хліборобської периферії, а тому майбутній митець з дитинства засвоїв і народну образну мовну стихію, і колоритне слово однолітків, і ліричну вдачу народу, і його іскрометний сміх.

Навчаючись у Харкові, спочатку на педагогічних курсах, а згодом – в інституті народної освіти, спостерігаючи за життям великого міста, знайомлячись з звичайними обивателями, їхньою мовою, укладом життя, зростав як український патріот, людинолюбець, доброчинець.

Йому було чужим російськомовне середовище, тому намагався спілкуватися з такими як сам, передовсім літераторами – Олексою Влизьком, Остапом Вишнею, – дбаючи про розвиток свого таланту гумориста, для якого важливо не лише оповісти про ледарів, розбишак, недалеких громадян, а й розкрити їхню психологію, зрозуміти світосприйняття, виявити причини асоціальної поведінки. Усе це було потрібно, щоб у такий спосіб допомогти співвітчизникам подолати вади власного характеру, стати

корисними членами суспільства. Для особистості Юрія Вухналя притаманні такі позитивні якості, як добродієність, працелюбство, любов до ближнього. Саме їх намагався втілювати й у характерах позитивних персонажів своїх творів.

У збірках гумору «Товариш і товаришок», «По злобі», «Початкуючий», «Гуморески», «Життя й діяльність Федька Гуски», «Одруження Гаврила Ратиці», «Щирий українець», змальовуючи реальні будні країни 1920–1930 років, створив образи малоосвічених бюрократів, скупих міщан, сільських ледарів, акцентуючи на проблемах неробства, політиканства, хуліганства, пияцтва тощо, яким протистоять тверезо мислячі працелюби, свідомі сільські жителі, котрі не полишають праці на землі, наприклад, комсомольці. Проте й серед прогресивної молоді, передовсім сільських активістів, траплялися так звані «несвідомі».

Як переконаємося, у правді життя криється популярність творчості літератора, його новаторство. Ось як пригадував про прозаїка його ровесник Дмитро Чуб: «Серед численних письменників-гумористів 20–30-х років цього століття (XX. – В.П.) Юрій Вухналь був одним з найталановитіших і найулюбленіших авторів після Остапа Вишні. Він привернув увагу читача і завоював собі почесне місце насамперед тим, що перший почав змальовувати в літературі, зокрема в гуморесках, негативного серед комсомольців героя в найрізноманітніших обставинах» [6, с. 235].

У гумористичних творах Юрій Вухналь створив особливий образ світу, акцентувавши на соціальних проблемах 1920–1930 років. Однак не останнє місце відводив і суто національній конкретиці, передовсім відображенню характеру українці-хлібороба, його укладу життя, способу мислення тощо. У статті розглядається питання створення мовно-художньої моделі локального мікросмосу в циклі «Життя й діяльність Федька Гуски».

Існує чимало тлумачень терміна «образ світу» та його наукових теорій. Так, Олексій Леонтьєв доводив, що у свідомості людей вибудовується багатовимірний «образ світу – світу, в якому вони живуть, діють, який вони самі переробляють й частково створюють» [3, с. 254]. Звичайно, логічним є твердження низки учених (філософів, психологів, культурологів, антропологів,

соціологів), що образ світу – система уявлень людини про навколишній простір.

Юрій Вухналь, споглядаючи дійсність, у відповідності з досвідом, набутим безпосередньо від життя та здобутим у спадок від попередників, знаннями про всесвіт, за допомогою зображально-виражальних засобів, тим запасом слів, який мав, створив художній образ світу, структуруючи його у відповідності з реаліями доби, власним баченням, відображаючи не лише соціальну конкретику, а й колективне несвідоме нашого народу, його характер, ментальне.

Важливу роль у творенні образу світу (локального мікрокосму) відіграє мова, яка, на переконання Олександра Потебні, є засобом творення думки; а також джерелом формування образів світу, особистості, потужним чинником становлення письменника. Зв'язок мови та різноманітних образів, створених людиною у процесі життєдіяльності, – беззаперечний. На думку Геннадія Колшанського, «картина світу, що відображена у свідомості людини, є вторинним існуванням об'єктивного світу, закріплена і реалізована в своєрідній матеріальній формі. Цією матеріальною формою є мова...» [2, с. 15].

Юрій Лотман, міркуючи над питанням відображення у художніх творах навколишньої дійсності, вказував, що кожен письменник говорить власною мовою, закоріненою в соціальний, культурний контексти: «Художній простір становить модель світу певного автора, що втілена в мові просторових уявлень. При цьому, як часто буває і в інших питаннях, ця мова, взята сама по собі, значно менше індивідуальна і в більшій мірі належить часу, епосі, суспільним і художнім групам, ніж те, що художник цією мовою говорить, – ніж його індивідуальна модель світу» [4, с. 414]. Погоджуючись з визначним науковцем, додамо, що мова літератора залежить не лише від мови часу, епохи, суспільних і художніх груп, тобто мовного середовища митця, а ще й від національної традиції мовотворення, яку він засвоює в процесі опанування текстами різного часу (фольклору, давнього письменства), у безпосередньому спілкуванні з співвітчизниками. Зрозумівши авторське мовлення, зможемо правильно розібратись з питанням естетичного, художнього, поетичного багатства творчості митця, його індивідуального світовідчуття, в якому

злилися воедино не лише проблеми конкретного часу, а й минуле та майбутнє, розкрито фрагменти картин та образів світу українського народу тощо.

Мовно-художня модель локального мікрокосму в гуморесках Юрія Вухналя формується за допомогою прийомів естетизації, охудожнення, поетизації, структуруючись засобами українського слова, засвоєними письменником упродовж життя.

Для естетизації навколишньої дійсності у художніх творах достатньо лексем з прямим значенням, якими автор позначив певні реалії, створивши їх безпосередній образ. Наприклад, у гумористичному циклі Юрія Вухналя «Життя й діяльність Федька Гуски» локальний мікрокосм структуровано словами – «вулиця», «двір», «сельбуд», «крамниця», «кімната», холодна» (в'язниця), «соняшники», «баштан», «кийок», «кілок», «батіг», «дубки» (колоди), «клубня», «діжка», «дорога». Ці лексеми вжиті в мовленні оповідача, персонажів. За їхньою допомогою автор окреслює ареал діяльності героїв, предметно-речову сферу буття тощо.

Охудожненню когось чи чогось, творенню певного образу сприяють слова з переносним значенням, що становлять систему зображально-виражальних засобів мови (епітети, порівняння, метафори тощо). Застосовуючи їх, Юрій Вухналь створив образ недалекого та ледачого Гуски: «Побачив я Федю і не впізнав – усе наче Федьчине, а лице ні. Не лице, а розруха 1920 року: потоптане та поковиряне, наче череда по ньому пройшла. Під лівим оком ліхтар темно-синій припаяв хтось, а правого не помітиш – запухло і з бровою зрівнялося. Губа верхні й на губу не похожа, скоріше на перепічку скидається, що тільки-тільки з сковороди гарячої знята, а нижньої губи не видно – покриває її верхня, наче покришкою» [1, с. 7].

Охудожненню соціальної дійсності, людини та природи сприяють і образні вислови: «... по вуху мене не дзенькнув» [1, с. 7], «Я в підпілля – під сцену» [1, с. 9], «Наче у воду пірнув мій Федя» [1, с. 10], «Дуньчина мати – цей міністер внутрішніх хатніх справ» [1, с. 13], «[Мокрина] – це ж не жінка, а чортова радіостанція» [1, с. 13], «Далеко попереду нашої підводи білою блискучою дорогою прямувала вайлувата постать» [1, с. 18]. За допомогою них автор увиразнив образи персонажів, передав

реальні риси вдачі прототипів (розважливість, забіякуватість, винахідливість, верховодство, балакучість).

Поетизація суб'єктів та об'єктів навколишньої дійсності відбувається за допомогою лексем, словосполучень, що мають символічне значення, і пов'язані з міфомисленням, сферою підсвідомого. У творах Юрія Вухналя такий вид моделювання локального мікрокосму та творення образів персонажів зустрічається зрідка. Це переважно порівняння членів тіла людини з живою та неживою природою, зокрема плодами рослин, частинами тулуба птахів: «... одно слово – не ніс, а груша бергамотська» [1, с. 7], «Дивимося, летить до нас Федько..., а руки – як крила» [1, с. 16]. У такий спосіб автор відображає ідею єдності природи та людини, що є однією з наріжних у міфосвідомості нашого народу. Додамо, мовне кліше «летить до нас Федько» також міфологічного типу, й свідчить про поетизацію образу парубка, уподібнення його з птахом за ознакою стрімкості руху.

Авторська мова – єдиний засіб оприявлення локального мікрокосму, тому вона визначається індивідуальною неповторністю. Надзвичайно важливим є добір тих чи інших слів, що мають не лише певне значення, позначають явища, предмети, абстрактні поняття, створюють і виражають думку (Олександр Потєбня), а й організують та увиразнюють образ світу, певні соціальні, економічні, політичні, культурні, духовні контексти буття народу.

Добір слів у гумористичних творах надзвичайно важливіший, адже завдання митця не лише змалювати образ світу, передати дух, утілити думку в образах персонажів, а й створити ефект комічного, що значно складніше, ніж трагічного чи потворного, високого чи низького, героїчного чи ганебного. Змусити читача сміятись – викликати емоції – можливо безпомилковим впливом лише одного слова на ті мозкові рецептори, які зреагують вибухом сміху. А це під силу лише митцям, наділеним природним чуттям гумору, відтінків слова.

Проте не менш важливо й для читачів мати почуття гумору, вміти належно сприймати комічне. А це не так просто, адже між ними і письменником існує певна дистанція в часі. Наприклад, сьогодні, в умовах переривання національних традицій, зв'язку поколінь, тотальної урбанізації, молодша генерація наших

співвітчизників не зрозуміє використаних у гуморесках Юрія Вухналя лексем «перепічка», «чапля», «черинь», «комин», «колодки», за допомогою яких не лише увиразнено етноспецифіку зображуваної дійсності, мовлення персонажів, а й створено образ мікросередовища, іноді підсилено ефект комічного.

Також, передаючи дух зображуваного часу, автор користується широко вживаними на той час словами («чапля» (предмет хатнього вжитку, яким вигортали жар з печі) [1, с. 5], «очищену» (горілку) [1, с. 7], «перепічку» (сорт швидкospеченого дріжджового хліба) [1, с. 7], «досадно» [1, с. 8], «чкурнув» [1, с. 10], «матлає» [1, с. 10], «охляв» [1, с. 10], «куркуляка» [1, с. 11], «холодна» (в'язниця) [1, с. 12], «повпредство» [1, с. 13]), словосполученнями («міщанка... прогнівши» [1, с. 6], «за... антирелігійну пропаганду» [1, с. 6], «кола трудящих» [1, с. 8], «на культурному фронті» [1, с. 8], «червона армія» [1, с. 8], «запроданець капіталу» [1, с. 8], «в кімнаті осередковій» [1, с. 10]), «несвідомої маси» [1, с. 11]). Більшість з них мало відомі сьогодні й вимагають пояснення.

Формуючи пласти мови художніх творів, зокрема циклу «Життя й діяльність Федька Гуски», Юрій Вухналь орієнтувався на дух свого часу, соціальні умови життя народу. Зображаючи ледачого та некультурного парубка Федька Гуску, який не є сформованою особистістю, вільно проводить час, не переймаючись справами, паразитує на праці власної матері, нечемно поводить з однолітками, молодшими та старшими, використав просторічну лексику для увиразнення його мовлення («узиває», «норовить», «бухтіти», «сікайтеся», «гульк», «поколошкав», «каменюку», «досадно», «огризається», «хильнув», «зачуха»), підкреслюючи, що персонаж перебуває на низькому, примітивному рівні розвитку.

Кальки («братішка», «підстроїти», «мамашо», «самасшедший», «слиш», «срундова», [по] «задниці», «закадичний») лише підсилюють образ молодика-балагура з черствою душею, який не любить ближнього, не поважає ні старших, ні молодших, живе за для задоволення власних фізіологічних потреб. Його безграмотність, розумову відсталість автор підкреслив словами-покручами, які парубок часто вживає («продукційність» (продуктивність), «аліментарна» (елементарна), «опіюм» (опіум)), а черству душу – згрубілою лексемою «гнида».

Не опанувавши рідної мови (селянського середовища), не засвоївши мови міста (російської), Федько не спромігся вирватися з того легковажного способу буття, в який потрапив, а продовжив вести спокійний паразитичний спосіб життя, сповнений пригод та авантур. Через власний егоїзм, безкультур'я, неорганізованість він не може прижитись у новому суспільстві, постійно конфліктує з оточуючими: свариться з матір'ю, сусідкою, священником, членами театральної студії, селянами на баштані, рідними коханої Дуні, нареченою Мотрею тощо.

Локальний простір, у якому відбувається дія гуморесок аналізованого циклу, чітко окреслений. Селянське середовище увиразнюється лексемами на позначення просторових об'єктів («вулиця», «двір», «сельбуд», «крамниця», «хата», «погріб», «баштан», «клуня», «колодки», «в'язниця», «сани»); об'єктів інтер'єру («піч», «комин», «чапля», «помийниця», «бочка»). За допомогою названих слів створено образ села, з притаманними йому топосами, предметами, що свідчать про національний тип облаштування, інтенсивний розвиток. Дух часу, в який відбувається дія, а це 1920–1930 роки, увиразнено новотворами «антирелігійна», «сельбуд», іншомовною лексикою «бюро», «піонер», «дипломатичні», «експонати», «карнавал» тощо.

Попри зміну соціального стану, нововведення часу, розімкнення закритого автохтонного середовища, українське село залишається духовно незломленим. Про це свідчить колоритна мова персонажів, які продовжують сприймати і відображати світ у притаманній їм оптимістично-гумористичній мовній манері, хоча дещо в різкій тональності.

Для увиразнення характерних представників локального світу автор використав відповідні звороти. Наприклад, мовлення Гуски ділове, практичне, споживацьке, підсилене усталеними виразами: «Прокинувся я вчора ранком, а мати ще снідати не зварила. І сказав я їй усього *два слова*: мовляв, мамашо, пора вам продукційність праці підвищувати, порастесь біля печі років тридцять, а кваліфікації *ні на копійку*» [1, с. 5]. Низкою ідіом («очима водив», «хвіст одкинув», «з горя хильнув», «за себе не ручаюсь»), вжитих у мовленні Федька, автор розкрив його грубу натуру, відокремленість від того людинолюбного середовища, з якого вийшов. А зверхність у ставленні до інших, фамільярність підкреслив звертаннями-

покручами «мамашо», «слиш пацан», низкою образливих звертань молодика до односельців: «гнидо аліментарна», «зміна ерундова» (до піонера), «міщанко, наскрізь прогнівши» (до Пріськи), «Ех ти, опіюм» (до священика), «Ах ти, угодоваць... Зачуха ти, а не товариш!» (до друга).

Репліки матері, простої селянки-трудівниці, – лаконічні, різкі, у них відображено незадоволення синовими вчинками, й теж не позбавлені усталених порівнянь: «Тобі й їсти не слід би давати, – бродиш, як барбос той...» [1, с. 5]. Типовими мовними штампами і прокльонами баби, собаку якої прибив Федько, автор увиразнив і сум старенької за твариною, і нерозуміння вчинку парубка, і лють: «Та чи він тебе чіпав? За що ти собаку безневинного погубив, барбос ти іродський?» [1, с. 6]

Мудре, щире, розважливе мовлення в оповідача, товариша Федька, який так охарактеризував порожнє існування свого односельця: «Та воно, бач Федю, не добре таки ти робиш» [1, с. 7]

Отже, Юрій Вухналь, створюючи образ сучасного собі сільського життя, характерного національного мікрокосму, увиразнив його відповідними лексемами-маркерами, за допомогою яких не лише позначив реальні топоси (вулицю, двір, хату) об'єкти (піч, помийницю, бочку, діжку), предмети (чаплю, батіг), а й акцентував на дусі часу, увиразнюючи його новотворами («антирелігійна», «сельбуд»), іншомовними словами («бюро», «піонер», «експонати»). Змальований образ села 1920–1930 років митець підсилив статтю типового негативного представника, який на той час був нерідкістю, адже влада, відособивши господаря від землі, не запропонувала відповідної альтернативи природному способу праці українців, утворивши прошарок ледачих та некультурних Федьків, які не переймались справами, паразитували на праці власних батьків, глумилися над молодшими, ровесниками, старшими, пиячили, бешкетували і вчиняли крадіжки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вухналь Юрій. Життя та діяльність Федька Гуски / Юрій Вухналь. – Б.м. : б.р. – 38 с. // Режим доступу: diasporiana.org.ua.

2. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке [изд. 3-е, стереотип.] / Г. В. Колшанский. – М. : КомКнига, 2006. – 128 с.

3. Леонтьев А. Н. Образ мира // Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2 томах / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 251–261.

4. Лотман Ю. М. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя // Лотман Ю. М. Избранные статьи в 3 томах / Ю. М. Лотман. – Таллин : Александра, 1992. – Т. 1. – С. 413–447.

5. Редакція. [Передмова] // Вухналь Юрій. Життя та діяльність Федька Гуски / Юрій Вухналь. – Б.м. : б.р. – С. 3–4. – Режим доступу: diasporiana.org.ua.

6. Чуб Д. Талановитий гуморист і сатирик Юрій Вухналь (1906–1937) // Чуб Д. Люди великого серця [статті, розвідки, спогади] / Д. Чуб. – Мельбурн : Ластівка, 1981. – С. 235–240.

V. ПОДРЫГА

ЯЗЫКОВО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ МОДЕЛЬ ЛОКАЛЬНОГО МИКРОКОСМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЮРИЯ ВУХНАЛЯ

В статье рассматривается проблема изображения языково-художественной модели локального микрокосма в произведениях Юрия Вухналя. Писатель, очерчивая образ современной себе сельской жизни, подчеркивает его лексемами, с помощью которых не только акцентирует на реальных топосах (улица, двор, хата), объектах (печь), предметах (цапля), а и духе времени, оттеняя его неологизмами, иноязычными словами. Используя приемы юмора, рассказывает о некультурном парне, который ведет аморальный образ жизни иждивенца.

Ключевые слова: модель, микрокосм, лексика, топосы, произведения, юмор.

V. PODRYGA

LINGUIST ARTISTIC MODEL OF LOCAL MICROCOSM IN THE WRITINGS BY YURIY VUHNAL

The problem of linguistic artistic model of local microcosm in the writings by Yuriy Vuhnal is considered in the article. The writer, while creating the type of his contemporary countryside life, makes it distinct with the help of suitable lexemes, which help him not only to denominate real toponymes

(street, yard, cottage), objects (stove), things (heron), but to make accent on the spirit of time, making it distinct by using new and foreign language words. Using the means of humour, he tells about not the men of culture, but about the guys who live an amoral life of the trimmers.

Key words: model, microcosm, vocabulary, topos, writings, humour.

УДК 821.161.2-1 Ткач

Світлана ТЕЛЕШМАН

ПІСНЯ «МАРІЧКА» ЯК ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглянуто відому пісню М. Ткача (слова) і С. Сабадаша (музика) – «Марічку». Авторка з'ясовує її місце в доробку поета і пісенній культурі українців. Акцентовано на масштабах популярності твору в часі та просторі. Встановлено, що причини цього феномена полягають, насамперед, у національному змісті тексту й мелодії. Аналіз поезики «Марічки» доводить її глибинну спорідненість із фольклором.

Ключові слова: пісня, популярна культура, фольклор.

Визнання письменницького таланту Михайла Ткача полягає не в кількості звань чи відзнак, хоча їх чимало (найпочесніші – Шевченківський лауреат і народний артист України), а в тому, що його твори значно відоміші за його ім'я. Коли лунають знамениті «Марічка», «Ясени», «Сніг на зеленому листі», «Сину, качки летять», «Ой не ріж косу», нікому й на думку не спадає дошукуватись їх авторства. Ці пісні давно ввійшли в народну скарбницю.

Д. Павличко вважає, що в «кожного поета, якою формою не писав би він, мусить знайтися твір пісенний. Адже пісня – це не три куплети з рефреном, а лірична драма в мініатюрі, де найінтимніші, не обов'язково любовні, частіше – патріотичні й філософські почування мають загальнолюдський характер, і народ може сприйняти їх як нову прикмету свого духовного життя» [9, с. 20].

М. Ткач – автор сотень пісень, написаних разом із композиторами П. Майбородою, О. Білашем, В. Івасюком,